

ગુજરાત રાજ્યમાં ગીર-વિસ્તારની નેશમાં વસવાટ કરતા માલધારી સમુદાયની પારંપરિક આજીવિકા કુશળતાઓની વર્તમાન સ્થિતિ અને તેની અસરોનું અભ્યાસ

ગીરની સંસ્કૃતિ પ્રાકૃતિક તત્વો સાથે સીધી જોડાયેલી સંસ્કૃતિ છે. એક કહેવત છે કે ગીરની પ્રકૃતિ, સિંહની વૃત્તિ અને સોરઠની સંસ્કૃતિ એ કુદરતનો અમૂલ્ય વારસો છે. મનુષ્ય, જંગલ અને પ્રાણી આમ ત્રણનો સંબંધનું ઉત્તમ ઉદાહરણ એટલે ગીરનું જંગલ. અહીં પરંપરાગત રીતે નેશમાં વસવાટ કરતા માલધારી, ચારણ સમુદાયે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ સાથે પશુપાલન આધારિત આજીવિકાના વિવિધ હુન્નરો અને તે અંગનું પરંપરાગતજ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સાચવી રાખ્યું છે. અહીં જંગલમાં વસવાટ કરીને પણ પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી છે અને પહેરવેશ, ખાનપાન, રહેઠાણ, કૌશલ્ય અને સંસ્કૃતિ દ્વારા આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. ગીરના માલધારી સમુદાયનો આજીવિકાનો પ્રમુખ આધાર પશુપાલનનો વ્યવસાય અને દૂધ અને તેની વસ્તુ બનાવી અથવા સીધું દૂધનું વેચાણ કરી આવક મેળવવાનું છે. આજના કહેવાતા આધુનિક સમયમાં પણ માલધારી પોતાના પરંપરાગતજ્ઞાનને હુન્નર કૌશલ્ય વિકાસની દ્રષ્ટીએ ટકાવી રાખ્યું છે. સંપોષિત વિકાસની દ્રષ્ટીએ પણ મૂલ્યાંકન કરતાં માલધારી સમુદાય પ્રકૃતિના ખોળામાં વસવાટ કરે છે, પોતાની પાસે અપાર કુદરતી સંસાધનો હોવા છતાં ખપ પુરતું ઉપયોગ કરી પર્યાવરણ પ્રત્યેની સંવેદનાને ટકાવી રાખે છે. માલધારી સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું છે, તેમ છતાં પણ પોતાના આજીવિકાના સંસાધનમાં જ નહિ પરંતુ જીવન વ્યવહારમાં પણ સારા વ્યવસ્થાપનનાં દર્શન થાય છે, ઉપરાંત તેના આજીવિકા અને જીવનનિર્વાહ પદ્ધતિમાં નજર કરતા સમુદાયમાં રહેલી હુન્નરની કુશળતાઓ અને પરંપરાગત કોઠાસૂઝ જ્ઞાન આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જેમાં માલધારી સમુદાયના રહેઠાણ, સમુદાયની બહેનોમાં રહેલી હસ્તકળાની કુશળતા, જળ સંસાધનનું વ્યવસ્થાપન, પશુપાલન વ્યવસાયની કુશળતાઓ અને કોઠાસૂઝ કુશળ વ્યવસ્થાપનનો ઉત્તમ નમુનો છે. વિશેષમાં પોતાના આજીવિકાના સંસાધન એવા પ્રાણીધન પ્રત્યેનો સંવેદનાપૂર્વકનો વ્યવહાર પણ એટલોજ ઊંડો છે. તેઓ દરેક પ્રાણીની વ્યક્તિગત કાળજી, નામથી બોલાવું અને જ્યારે પશુ દૂધ કે ઉપયોગમાં આવતા બંધ થઈ જાય તેમ છતાં તેનો પ્રેમ અને લાગણી જળવાય રહેતી જોવા મળે છે, પરંતુ હાલમાં સરકારીનીતિ, બહારના સમાજનો જંગલમાં પ્રવેશ અને અન્ય કારણોના લીધે આ ચક્રમાં વિક્ષેપ પડી રહ્યો છે. વર્ષોથી કુદરત સાથે તાદાત્મ્ય સાધી રહેલા માલધારીઓ જંગલની બહાર આવવા મજબૂર બન્યા છે. હાલના સમયમાં આ જંગલમાં વીજળી, પ્રાથમિક સુવિધા પણ નથી, તેમ છતાં આ સમાજ પોતાના પરંપરાગત કોઠાસૂઝથી પોતાનું જીવન, કળા, સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખી છે.

સંશોધન સમસ્યા-

ગીરના જંગલમાં વસવાટ કરતા માલધારી સમુદાયના લોકો પાસે આજીવિકા માટેના જે હુન્નર હતા તે સૃષ્ટિ ઉપર આધારિત હતા અને તેમજ સૃષ્ટિનો સંરક્ષણ, એની વિવિધતા લોકોના વિશિષ્ટ પારંપરિક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વ્યવહારો ઉપર આશ્રિત હતી, પરંતુ આજની ભૌતિક વિકાસની હરોળમાં આ સંપોષિત હુન્નરો અને સૃષ્ટિની દશા કથળાઈ છે, છતાં આ વિસ્તારમાં રહેતા સમુદાયના લોકોએ તેને ટકાવવાનું જતન ચાલુ રાખ્યું છે.

એટલે લોકોના સંપોષિત વિકાસ-લક્ષી જ્ઞાનને આજે ઓળખવાની, સંપોષિત વ્યવસ્થાપનની દૃષ્ટિએ સમજવાની અને તેને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાના હેતુથી પારખવાની ખૂબજ જરૂરિયાત છે જેથી તેને લુપ્ત થતા અટકાવી શકાય.

અભણ કહેવાતા અને પ્રકૃતિની નજીક રહેતા માલધારીસમુદાય પાસે જીવન જીવવા માટે એવી કોઠાસૂઝ છે કે જેમાં સંપોષિત ગ્રામીણ વિકાસ વ્યવસ્થાપનના પાસાઓ સમાયેલા છે. જરૂર છે એને આજની દુનિયાના સામે બહાર લાવવાની જેમાંથી બોધપાઠ લઈ આજનો માણસ પ્રકૃતિને સાચવી પોતાનો ખરો વિકાસ કરી શકે.

આજના સમયમાં નેશમાં રહેતા માલધારી સમુદાયના લોકો પાસે પ્રાકૃતિક સંસાધનોનાં સંપોષિત દોહન માટે જે હુન્નર હતા તે અત્યારે સરકારી નીતિઓ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓ વગેરેના કારણે ઉપયોગમાં આવતા બંધ થયા છે, તેની લોકોના જીવન ઉપર અવળી અસર થઈ છે અને તેના લીધે લોકોની સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થા ખોરવાઈ છે. તેથી ખરા વિકાસના સંદર્ભે એના કારણો જાણવા અને ઉકેલો શોધવા પ્રાસંગિક બની જાય છે.

માલધારી સમુદાયના લોકો પાસે જે વિવિધ પ્રકારની પરંપરાગત આવડતો હતી તે હવે વારસાગતરીતે તેમના સંતાનો કે સમુદાયના સભ્યો સુધી પહોંચતા અટકી છે, તે અંગેની પરિસ્થિતિ, કાર્ય-કારણો તથા સંભાવિત અસરોનું વિશ્લેષણ સંપોષિત વિકાસની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે.

સંશોધનના હેતુઓ-

1. ગુજરાત રાજ્યમાં ગીર-વિસ્તારની નેશમાં વસવાટ કરતા માલધારી સમુદાયની પારંપરિક આજીવિકા કુશળતાઓની વર્તમાન સ્થિતિ શું છે? એટલે તેઓ આજીવિકા સંચાલન માટે કેવી કુશળતાઓ, પ્રકૃતિ કે સંસાધન પ્રત્યેની સંવેદનાઓ ધરાવે છે? તે જાણવું.

2. હુન્નરોની વર્તમાન સ્થિતિ માટે ક્યા પરિબલો જબાવદાર છે? એટલે માલધારી સમુદાયની કઈ આજીવિકા અને કુશળતા લુપ્ત થવાને આરે છે, તેના કારણો અને અસરનો અભ્યાસ કરવો.

3. સંપોષિત વિકાસની દૃષ્ટિએ હુન્નરોની વર્તમાન સ્થિતિની શું અસર થઈ છે? એટલે આજના સમયમાં નેશમાં વસતા માલધારી સમુદાય ને કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે તે જાણવું.

ઉપકલ્પનાઓ-

1. સરકારી નીતિઓ અને દખલગીરીના કારણે નેશમાં વસવાટ કરતાં માલધારી સમુદાયને વર્તમાન ઘણી મુશ્કેલીઓનું સામનો કરવો પડે છે.

2. આધુનિકતાની અસર હોવા છતાં આ સમુદાય પ્રકૃતિ, પ્રણી સમુદાય અને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે સંવેદના ધરાવે છે.

3. આધુનિકતા અને અર્થવાદી ભૌતિક સંસ્કૃતિની અસરના પરિણામે ગીરના નેશમાં વસવાટ કરતા માલધારી સમુદાયની નવા પેઢીમાં પશુપાલન અંગેના તેમજ તેના સાથે સંકળાયેલા ઘણા આનુષંગિક હુન્નરો લુપ્ત થઈ ગયા છે અને ઘણા લુપ્ત થવાના આરે છે. જેની અસર પર્યાવરણ અને લોકોના સંપોષિત વિકાસ ઉપર થવાની છે.

સંશોધન વિસ્તાર અને પસંદગી-

અહીં સંશોધન વિસ્તારના તાલાળા તાલુકાનાના પાંચ નેશ વિસ્તારની પસંદગી કરવામાં આવી છે આ પાંચ નેશમાં આબુડી, અમૃતવેલ, સાજીયા, લેરીયા અને શિરવાણ નેશનો સમાવેશ થાય છે. સંશોધનકર્તાએ

સાધનો અને સમયની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને તાલાળાતાલુકાના દરેક નેશમાંથી સરેરાશ પાંચ માલધારીને પ્રાથમિક ઉત્તરદાતા તરીકે પસંદ કરેલ છે. જેથી કુલ ઉત્તરદાતાઓની સંખ્યા મળીને ૨૫ થાય છે.

અ. ઉત્તરદાતાઓની સામાન્ય માહિતી-

ઉત્તરદાતાની સામાન્ય માહિતીમાં ઉમર, શિક્ષણ, આવક, ખર્ચ અને જીવન-જરૂરિયાત વસ્તુઓના ઉપયોગનું વિશ્લેષણ કરતા જણાય છે કે સૌથી વધુ ઉત્તરદાતા ૨૬ થી ૫૦ વર્ષ ની ઉમર ધરાવે છે, યુવાનોની સંખ્યાનું પ્રમાણ ખુબ ઓછું જોવા મળી રહ્યું છે, ઉપરાંત જે લોકો જોડાયેલા છે તે લોકો પોતાના પશુપાલનના વ્યવસાયમાં સ્થિર થયેલા છે જેનો સબંધ શિક્ષણ સાથે જોડતા મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા અભણ છે અને બાકીના પ્રાથમિક ધોરણથી વધુ શિક્ષણ ધરાવતા નથી. બીજી બાજુ ઉત્તરદાતાના પિતાના શિક્ષણ ઉપર નજર કરતા કહી શકાય છે કે ૯૨% ઉત્તરદાતાઓના પિતા અભણ હતા પરંતુ પોતાની કોઠાસૂઝ થકી જ પશુપાલન અંગેની વિવિધ કુશળતાઓ ટકાવી રાખી છે એટલે ઉત્તરદાતાઓએ પણ પોતે પોતાની કુશળતા પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય અને કોઠાસૂઝથી જ મેળવી છે. ઉત્તરદાતાના મકાનની શૈલી ઉપર નજર કરતા જણાય છે કે બધાજ ઉત્તરદાતા પરંપરાગત શૈલીનું મકાન ધરાવે છે જેના નિર્માણમાં તેઓની સીધી કે પ્રત્યક્ષ ભાગીદારી હોય છે.

૧. ઉત્તરદાતાની માસિક આવકનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	આવક (રૂપિયામાં)	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	૫૦૦૧ થી ૧૦૦૦૦	૧૬	૬૪
૨	૧૦૦૦૧ થી ૧૫૦૦૦	૪	૧૬
૩	૧૫૦૦૦ થી વધુ	૫	૨૦
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાય ઉત્તરદાતાની આવકનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં પાંચ હજારથી નીચે આવક ધરાવનાર એક પણ ઉત્તરદાતા નથી. જ્યારે સૌથી વધુ આવક જે ૧૫૦૦૦થી વધુ આવક ધરાવનાર ઉત્તરદાતા છે તેની સંખ્યા પાંચ છે. આ આવક તેઓ દૂધ અને દૂધમાંથી બનતી પેદાશના વેચાણ દ્વારા મેળવે છે,

૨. ઉત્તરદાતાઓનું માસિક ખર્ચ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત (ખર્ચ રૂપિયામાં)	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	૫૦૦૦ થી ઓછો	૨૨	૮૮
૨	૫૦૦૧ થી ૧૦૦૦૦	૩	૧૨
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી ઉત્તરદાતાઓના માસિક ખર્ચનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં જણાયું છે કે સૌથી વધુ ઉત્તરદાતાઓનું સરેરાશ મહિનામાં રૂપિયા ૫૦૦૦ ખર્ચ થાય છે. જ્યારે ૫૦૦૦થી ૧૦૦૦૦ ખર્ચ કરતાઉત્તરદાતાની સંખ્યા માત્ર ૩ જણાય છે અને એથી વધુ ખર્ચ કરતા ઉત્તરદાતા એક પણ નથી જેથી આવક અને જાવકનું સંતુલન જળવાયેલું દેખાય છે, જેનું કારણ જાણતા જણાયું છે કે મોટા ભાગની જીવન-જરૂરિયાતો પોતાની જાતેજ મેળવી લે છે જેવીકે દૂધ, ઘી, માખણ પશુપાલન વ્યવસાય માંથી મેળવી લે છે, શાકભાજી પોતાના મકાનની આજુબાજુ વાવેતર કરીને મેળવે છે, જ્યારે કરીયાણાનો સમાન અને જીવન-જરૂરિયાત સામાન મહિનામાં એકસાથે બજારમાંથી લાવે છે, પરંતુ હવે મોટરસાયકલ વધવાથી સાથે લાવવાનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે.

બીજું વીજળીની સુવિધાના હોવાના કારણે અન્ય વસ્તુ વસાવવા પાછળ ખર્ચ થતો નથી, આ ઉપરાંત અહીં કોઈ આરોગ્યની બાબતમાં મોટા ખર્ચ જોવા મળતો નથી. પરંતુ હવે લોકો મોટરસાયકલ પાછળ ખર્ચ કરતા જોવા મળી રહ્યા છે.

3. ઉત્તરદાતાનું પશુપાલનની સંખ્યાની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	પાંચથી આઠ પશુ ધરાવતા પશુધારકો	૨	૮
૨	આંઠથી પંદરપશુ ધરાવતા પશુ ધારકો	૧૦	૪૦
૩	પંદરથી વધુ પશુ ધરાવતા પશુધારકો	૧૩	૫૨
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાય પોતાના વ્યવસાયમાં કેટલા પશુની સંખ્યા ધરાવે છે તેની વિગત દર્શાવામાં આવી છે જેમાં સૌથી વધુ ઉત્તરદાતા પંદર પશુથી વધુ પશુ ધરાવે છે, જ્યારે આઠપશુ થી પંદર પશુ ધરાવતા પશુધારકોની સંખ્યાબાર છે. જ્યારે પાંચ થી આઠ પશુ ધરાવતા પશુપાલકોની સંખ્યા માત્ર બે જ છે. પહેલા માલધારી સચુંકત કુટુંબમાં ચાલીસથી વધુ પશુ સંખ્યા ધરાવતા હતા, જેને દેશી ભાષામાં ખાડું તરીકે ઓળખાય છે, હાલમાં અહીં જેની પાસે ખાડું મોટું તે અહીં આર્થિક રીતે સધ્ધર ગણવામાં આવે છે પરંતુ હવે વિભક્ત કુટુંબનું પ્રમાણ વધતા પશુ કુટુંબમાં વહેંચાઈ ગયા છે. પરંતુ અહીં હાલ પણ એક પ્રથા અસ્તિત્વમાં છે કે અલગ રહેવા છતાં ચરિયાણ અને સ્થળાંતર વખતે સમુહમાં સાથે જાય છે અને તેમાં વડીલો અને કુટુંબના અન્ય સભ્યો સાથે જોડાય છે.

4. ઉત્તરદાતાના દૂધ ઉત્પાદનના વેચાણની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	પોતેજ ફરીને વેચાણ કરે છે	૯	૩૬
૨	વેપારી આવીને લઈ જાય છે.	૧૨	૪૮
૩	કોઈ વસ્તુ બનાવે છે.	૪	૧૬
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી દૂધ ઉત્પાદન બાદ વેચાણ માટે ક્યાં માધ્યમનો ઉપયોગ કરે છે, તેની વિગત દર્શાવામાં આવી છે. જેમાં ફરીને વેચાણ કરનાર ઉત્તરદાતાની સંખ્યા નવ છે જ્યારે સીધું વેપારીને સીધું વેચાણ કરનાર માલધારી સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે, જેનું પ્રમાણ વધવામાં છે એવું જાણવા મળ્યું છેનકે દૂધ ને લઈ જવાની મહેનતમાં ઘટાડો થાય છે અને દૂધની આવક અઠવાડિયામાં જ મળી જાય છે. જ્યારે છુટક વેચાણ કરવા માટે ગ્રાહકો શોધવા પડે છે. દૂધ માંથી ઘી, માખણ અને માવો(થાબડી) બનાવનાર માત્ર ચાર ઉત્તરદાતા હતા. એવું જાણવા મળ્યું છે કે ઘરવપરાશ માટે જે દૂધ રાખવામાં આવે છે તેમાં જે દૂધ વધે છે તે ભેગું કરીને ઘર વપરાશ માટે માખણ અને ઘી જાતે બનાવીને મેળવે છે.

5. ઉત્તરદાતાનીમકાનની સુવિધા દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ			
		ધરાવે છે	ટકાવારી	ધરાવતાનથી	ટકાવારી
૧	લાઈટની સુવિધા	૦	૦	૨૫	૧૦૦
૨	પંખો	૦	૦	૧૦૦	૧૦૦
૩	ટીવી	૦	૦	૧૦૦	૧૦૦
૪	ફ્રીઝ	૦	૦	૧૦૦	૧૦૦
૫	પલંગ	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૬	સંડાસ બાથરૂમ	૦	૦	૨૫	૨૫
૫	સાયકલ	૯	૩૬	૧૬	૬૪
૬	મોટરબાઈક	૧૭	૬૮	૮	૩૨

કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાયના મકાન અને જીવન જરૂરિયાત માટે કઈ ચીજ વસ્તુઓ અને સુવિધાનો ઉપયોગ કરે છે તેની વિગત દર્શાવવામાં આવી છે જેમાં અહીં લાઈટની સુવિધાનાં અભાવના કારણે કોઈ વીજળી સંચાલિત સાધનોનો ઉપયોગ કરતા જણાતા નથી જ્યારે પલંગ જે પ્રાદેશિક ભાષામાં ખાટલો/ઢોલીયો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે દરેક વ્યક્તિ ઉપયોગ કરે છે. અહીં દિવસે-દિવસ મોટરસાયકલનો વ્યાપ અને ઉપયોગ વધતો જતો જોવા મળી રહ્યો છે. જ્યારે સાયકલ નવ વ્યક્તિ ધરાવે છે.

6. હાલ આ સ્થાનિક સંસાધનો અને આજીવિકામાં ફેરફાર થયો છે તેનું કારણ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	કારણો	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	વરસાદમાં વધારો/ઘટાડો	૨૫	૧૦૦
૨	સરકારી કાયદા	૨૫	૧૦૦
	કુલ	૨૫	

(એક કરતા વધારે જવાબ મળેલ છે.)

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં સ્થાનિક સંસાધાનોમાં ક્યાં પ્રકારનો ફેરફાર થયો છે તેના કારણે આજીવિકામાં કોઈ ફેરફાર થયો છે, તેની વિગતનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં એક કરતા વધારે જવાબો મળ્યા છે જેમાં સરકારી કાયદામાં ફેરફાર એક મુખ્ય કારણ છે. એના વિષયમાં માલધારી સમુદાયને જંગલમાંથી બહાર રહેવા માટેની નીતિના કારણે બહાર રહેવાથી પશુપાલન વ્યવસાયમાં મુશ્કેલી ઉભી થઈ રહી છે અને જે જગ્યા ઉપર સ્થળાંતર કરી કાયમી વસવાટ કરવાનો છે તે જગ્યા ઉપર પોતાના પશુને ચરિયાણા, પાણી અને જોઈતી જગ્યાનો અભાવ જેવા બધા પ્રશ્નોના સામનો કરવો પડેશે. બીજું વાતાવરણમાં ફેરફારના કારણે વરસાદ અણધાર્યો થવાથી તેની સીધી અસર પશુપાલન ઉપર પડી રહી છે, આ સિવાય અન્ય કોઈ કારણોની ખાસ અસર જોવા મળતી નથી.

7. ઉત્તરદાતાના હુન્નર સાથે કેટલા વ્યક્તિઓ સંકળાયેલા છે, તેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	બે વ્યક્તિ	૪	૧૬
૨	બે થી ચાર વ્યક્તિ	૧૭	૬૮
૩	ચાર વ્યક્તિથી વધારે	૪	૧૬
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં હુન્નર સાથે કેટલા લોકો સંકળાયેલા છે તેની વિગતનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં આ વ્યવસાયમાં વ્યક્તિગત કોઈ જોડાયેલા નથી સૌથી વધુ બે થી ચાર વ્યક્તિ જોડાયેલા હોય તેવા ઉત્તરદાતાની સંખ્યા સત્તર છે જેમાં ઘરની સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં અન્ય વ્યક્તિને વેતન આપી કામ ઉપર રાખવાની પ્રથા નથી, જે મુજબ માલધારી સમુદાયમાં કુટુંબના દરેક સભ્યને કામની વેચણી કરેલી હોય છે, જે તેના ઘરના વડીલ સભ્ય દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે, અમુક જવાબદારી સોંપવામાં ના આવી હોવા છતાં કુટુંબના અન્ય સભ્ય તે સ્વીકારી લેતા હોય છે, જેમાં કામગીરીની વહેંચણીમાં દૂધ દોહન અને સાફ-સફાઈનું કામ મહિલાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે, દૂધ વેચાણની કામગીરી અને પશુ ચરાવાની કામગીરી પુરુષો અને બાળકો કરે છે, જ્યારે વહીવટી કામગીરી અને સામાજિક કામગીરી ઘરના વડીલ કરતા જણાય છે.

8. ચરિયાણ વ્યવસ્થામાં કોઈ ફેરફાર થયો છે તેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	હા	૨૫	૧૦૦
૨	ના	૦	૦
	કુલ	૨૭૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાયમાં પશુને ચરિયાણથી નભાવતા હોવાથી ચરિયાણમાં કોઈ ફેરફાર થયો છે તેની વિગત દર્શાવામાં આવી છે જેમાં બધા જ ઉત્તરદાતાનો જવાબ હા માં છે જેનું કારણ સરકારના નીતિનિયમના કારણે જેની પાસે મંજૂરી પત્રક છે તે લોકો પશુ ચરાવી શકે છે, જ્યારે અનિયમિત વરસાદના કારણે ઘણી વખત મુશ્કેલી ઉભી થતી હોય છે પરંતુ એને આ લોકો મુખ્ય કારણ ગણાતા નથી.

9. પીવા અને પશુઓ માટે પાણીની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે કે નહિ તેની વિગત આપતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	હા	૨૫	૧૦૦
૨	ના	૦	૧૦૦
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાય પોતાના પશુપાલન વ્યવસાય માટે પશુ માટે પાણીની વ્યવસ્થા પુરતી છે કે નહિ તેની વિગત દર્શાવામાં આવી છે જેમાં બધા ઉત્તરદાતા જવાબ હા છે પરંતુ ઉનાળામાં પાણીની

તંગી અને ઘાસની તંગીના કારણે અન્ય જગ્યાએ સ્થળાંતર કરવું પડે છે પરંતુ સ્થળાંતરની જગ્યા ઉપર આયોજન કરીને જગ્યા પસંદ કરેલી હોવાના કારણે પાણીની તંગી વર્તાતી નથી.

10. માલધારી લોકો વ્યવસાય અને જીવન ઉપયોગી વસ્તુ કરતા લોકો પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાયમાં કેટલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે અથવા બનાવી શકે છે.

ક્રમ	વસ્તુની વિગત	જાણે છે	ટકાવારી	નથી જાણતા	ટકાવારી
૧	પશુ માવજત અને ઉછેર	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૨	સવર્ધન	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૩	વનસ્પતિ ઓળખ	૪	૧૬	૨૧	૮૪
૪	દેશી ઉપચાર	૪	૧૬	૨૧	૮૪
૫	દૂધ સાચવણી પદ્ધતિ	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૬	દૂધ માંથી ઘી અને માખણ બનાવવું	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૭	હસ્તકળાબહેનો-	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૮	પાણી સાચવણી પદ્ધતિ	૨૫	૧૦૦	૦	૦
૯	રહેઠાણની પસંદગી, જાણકારી બનાવવાની,	૨૫	૧૦૦	૦	૦

માલધારી સમુદાયમાં મોટાભાગની કુશળતાઓ નવી પેઢીમાં જોવા મળી રહી છે જેવીકે પશુ સારવાર માટેના દેશી ઉપચારો, દૂધમાંથી વસ્તુઓ બનાવવી અને હસ્તકળા જે બહેનોમાં જોવા મળી છે. આ ઉપરાંત પશુ ઉછેર અને સવર્ધનની પદ્ધતિ અકબંધ રીતે સચવાયેલી જોવા મળી રહી છે. આ ઉપરાંત સંપોષિત આરોગ્ય અને ખાણપણની દ્રષ્ટીએ વિચાર કરવામાં આવે તો પોતાના વ્યવસાયની વસ્તુ જેવીકે ઘી, દૂધ, માખણ પોતાના ઉપયોગમાં વધુ પ્રમાણમાં લે છે અને બાકી વધે તે વસ્તુ વેચીને પોતાની આવક ઉભી કરે તેવું જોવામાં આવી રહ્યું છે. તેના મુખ્ય મુશ્કેલીમાં જોઈએ તો ચોમાસું અને શિયાળાની ઋતુને બાદ કરતા ઉનાળો બહાર સ્થળાંતર કરીને વિતાવે છે. ફરીથી ચોમાસું આવતા પોતાના નેશ તરફ આવે છે. મોટી સંખ્યામાં પશુપાલન ધરાવવાના કારણે સ્થળાંતર જગ્યાએ પશુ માટે પુરતી સુવિધા પાપ્ત થતી નથી. આ ઉપરાંત સરકારી કાયદાના કારણે કાયમ માટે આજુ બાજુના ગામમાં કાયમી સ્થળાંતર કરવું પડશે તો પોતાના આજીવિકા માટે મોટી સમસ્યાનો સામનો કરવો પડશે. જંગલમાં પણ સરકારી કાયદાના કારણે પશુ ચરિયાણ માટેનો મંજૂરી પત્રક ફરજિયાત બનાવી દેવાથી જે લોકો પાસે આ મંજૂરી ના હોય પોતાના વ્યવસાયમાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે.

11. પોતાના બાળકો ને ભવિષ્યમાં ક્યાં કામ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે તેની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકાવારી
૧	વધુ અભ્યાસ કરીને નોકરી કરવા માટે	૧૦	૪૦
૨	પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય આધુનિક રીતે કરવા	૧૫	૬૦
	કુલ	૨૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં માલધારી સમુદાય દ્વારા ભવિષ્યમાં પોતાના બાળકોને ક્યાં કામ કરવા પ્રેરિત કરે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે જેમાં સૌથી વધુ ઉત્તરદાતા પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા રહેવા માંગે છે પરંતુ દશ ઉત્તરદાતા પોતાના સંતાનોને વધુ અભ્યાસ કરી નોકરી કરાવવા માંગે છે જેનું કારણ તપાસતા સરકાર દ્વારા જંગલ બહાર રહેવાના આદેશથી આ લોકો માનસિક રીતે હતાશા અને દુખ અનુભવી રહ્યા છે જ્યારે અન્ય કારણ તપાસ કરતા માલધારી સમુદાય એસ.ટી કેટેગરીમાં સમાવેશ થતો હોવાથી નોકરી મળવાની તકો વધારે છે તેવું માને છે. જેથી કરીને આ વલણ ધરાવતા થયા છે. જ્યારે અન્ય શહેર માં જઈને બીજા વ્યવસાય સાથે જોડવા કોઈ ઉત્તરદાતા ઈચ્છતા નથી.

માલધારી-ચારણ સમુદાયનો પરંપરાગત કોઠાસૂઝ અને સાતત્યપૂર્ણ આજીવિકા કુશળતાઓ

પશુપાલન: સવર્ધન અને ઉછેરનું પરંપરાગત જ્ઞાન.....

આ સમુદાય વર્ષોથી જંગલમાં વસવાટ કરતા હોવાથી પશુપાલ ઉછેર અને માવજત પોતાના કોઠાસૂઝ જ્ઞાન આધારે કરતા આવ્યા છે. સમાજ જેને અભણ કહે છે તે લોકો એ વિકસિત સમાજને માટે મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે. આ સમુદાય દ્વારા વિકસાવામાં આવેલી બન્ની ભેંસની ઓલાદ વૌજ્ઞાનિક પશુપાલનની ઉત્તમ શોધ ગણવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અહીં ઉછેર કરવામાં આવતી ગીર ગાય અને જાફરાબાદી ભેંસનું સવર્ધન ની શુદ્ધતા જાળવી રાખી છે. જે સવર્ધનની બાબતમાં તેની જે આગવી કોઠાસૂઝ દેખાઈ આવે છે. જેમાં વિગતવાર ચર્ચા કરતા વૌજ્ઞાનિક ઢબનું પશુપાલન ગણી શકાય. માલધારી સમુદાય પશુ સવર્ધન માટે જે નરપશુની પસંદગી ઉત્તમ વારસાગત લક્ષણો ધરાવતા પશુના બચ્ચાની પસંદગી પહેલેથી કરીને ઉછેરે છે, જે બચ્ચા ને પસંદ કર્યું તેને માતાનું દૂધ અને માવજત સારી રીતે કરે છે. બાકીના દરેક નર પશુને રાખતા નથી. સબંધીમાં કે નજીવી કીમતમાં વેચી દે છે જ્યારે માદા પશુનો ઉછેરમાં પણ કાળજી વર્તે છે. પશુમાં કોસ બ્રીડીંગના થાય માટે પોતાના ઉછેરેલા નર પશુને અન્ય માલધારીને આપી દે છે અને પરસ્પર અદલા બદલી કરે છે. બચ્ચા નાના હોય ત્યાંથી પુરતી સારસંભાળ થી પુખ્તમાદા થતા આવકનો સ્ત્રોત બને. નર પશુને અમુક માદા ફાળવ્યા પછી ચરબી વાળો ખોરાક અને પોષણ યુક્ત દાણ આપવાની પ્રથા છે. માદા પશુના ગરમીમાં આવવાના લક્ષણ જાતે ઓળખી શકે છે, જેવુકે ખોરાક ઓછો ખાવો, અવાજ કરવો વગેરે. માલધારી પાસે જે પશુ હોય તે શુદ્ધતા હાલ પણ જાળવાઈ રહી છે,

પશુ રહેઠાણ અને માવજત-

આ સમુદાય પશુને રહેવા માટેની જગ્યા પસંદગી કુદરતી ઢબથી કરતા આવ્યા છે. જગ્યા પસંદગી માટે જ્યાં પાણી ભરાતું હોય તેની પસંદગી કુદરતી ઢબથી કરે છે જેથી પોતાના પશુને દરેક ઋતુમાં રક્ષણ મળી રહે. પશુના બચ્ચાને પોતાના ઘરની ઓસરી પાસે બાંધે છે જેથી તેની યોગ્ય માવજત અને દેખરેખ રાખી શકાય. પશુને પાણી પીવા માટેના હવેડાની વ્યવસ્થા કોઠાસૂઝથી કરે છે જેથી એક સાથે બધા પશુ પાણી પી શકે. પશુને

બાંધવાની જગ્યાને વાડા તરીકે ઓળખાય છે જ્યારે પશુ સવારમાં ચરવા જાય ત્યારે પશુ બાંધવાની જગ્યાથી છાણ હટાવી કોરી કરી નાખે છે, આ કામ મહિલાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે જે સાંજ સુધીમાં બિલકુલ સુકાઈ જાય જેથી કરીને જૂ અને કીડ જેવા જંતુઓની અસર ના થાય. આ ઉપરાંત મચ્છરથી પશુને બચાવા લીમડા અથવા ગુગળનો ધુમાડો પણ કરે છે. પશુના વિચારણ પછી અંતમાં બચ્ચા સાથે માદા પશુના પેટમાંથી જે બગાડ બહાર આવે તેને મહિલાઓ દ્વારા ભેગી કરીને જમીનમાં અન્ય જંગલી અથવા પાલતું પશુના સંપર્કમાં ના આવે તે રીતે જમીનમાં દાટી દે છે જે આરોગ્ય બાબતની સભાનતા દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત પશુ બીમાર પડે ત્યારે માવજત વન્ય ઔષધીનો ઉપયોગ પોતાની કોઠાસૂઝથી કરતા રહ્યા છે જે જ્ઞાન હાલમાં તેની પેઢી વારસદારોમાં પશુ ડોક્ટરોના સંપર્કમાં અવાવથી લુપ્ત થતું જાય છે. હાલમાં પ્રયોગમાં અને ઉપયોગમાં લેવાતી વન્ય ઔષધી જે જાળવી રાખી છે તે નીચે મુજબ છે.

૧. પશુના શરીર ઉપર પડેલા ચાંદા માટે જાંબુના પાનનો ઉપયોગ.

૨. ખરીના ઘાવ રૂઝાવા માટે રાયણની છાલનો ઉપયોગ

૩. પશુને ખસી થાય ત્યારે ગુંદી ના પણ નો ઉપયોગ.

૪. બાહ્ય પરોપજીવીના રક્ષણ અઘેડો નામની વનસ્પતિની માળા બનાવીને પહેરાવી

૫. દૂધ વધારવા પીલુડીના ઝાડનો ઉપયોગ

૬. શીંગડું ભાંગે ત્યારે બિલ્લા ના ફળ નો ગર્ભ લાગવાથી લાભ થાય.

૭. અફરા માટે મરી, ગરમાળો અને ગોળનો ઉપયોગ

૮. પશુને ઝાડા માટે દાતિયાની છાલ, ગેગડીના વૃક્ષના મૂળ, ખાખરાની છાલનો ઉપયોગ.

૯. જંગલી પશુના રક્ષણ માટે ભગમપુરાના છોડનું રહેઠાણ ફરતે વાવેતર.

૧૦. આચળના ફાટે ત્યારે હળદર અને ઘીનો ઉપયોગ.

૧૧. શિકાકાઈના બીજનો પાવડર બનાવી છાછ સાથે ભેળવી મુખ દ્વારા આપવાથી ખોરાકના કારણે ઝેરની અસર દૂર કરી શકાય છે.

૧૨. દેશી બાવળના ફળ જેને પવડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે ખોરાકમાં આપવાથી દુધમાં વધારો થાય છે.

૧૩. અઘેડાના તાજા બીજને ઘી અને ખાંડ સાથે ભેળવી પશુને આપવાથી પેટ અને આંતરડા રોગમાં નિયંત્રણ કરી શકાય છે.

૧૪. પશુના મોઢામાં ચાંદા પડ્યા હોય તો બીલ્લીના ફળના રસને લગાવે છે.

૧૫. અરડૂસાના પણ નો ૨૫૦ મિલી રસ તાવવાળા પશુ આપવાથી તાવમાં નિયંત્રણ આવે છે.

૧૬. ડુંગળીને ગરમ કરી આ પાણી પશુને પીવડાવા થી પ્રસુતિ પછી માદા પશુનું પેટ સાફ થઈ જાય છે.

૧૭. સુવાના બીજ ને ગર્ભધારણ કરેલા માદા પશુને અન્ય ખોરાક સાથે આપવામાં આવે છે.

દૂધ માંથી ઘી બનાવવાની પદ્ધતિ-

વર્ષોથી આ સમુદાય દૂધ માંથી ઘી બનાવીને રાજા-રજવાડા કુટુંબોને સુવિધા પુરી પાડતા. માલધારી ઘી બનાવવાની આવડત અને શુદ્ધતા ખુબ પ્રચલિત હતી. પરંતુ આજના ડેરી ઉદ્યોગના આગમનથી હવે થોડા માલધારી કુટુંબો ઘી બનાવી રહ્યા છે બાકીના માલધારી દૂધ ડેરીમાં મોકલી આપે છે. અત્યારે તૈયાર ઘી બજારમાં ઓછી કીમતે મળતું હોવાથી યોગ્ય ભાવ ના મળવાથી તેને પરવડતું નથી. આમ સતત ચાલુ રહેશે તો આવનારી પેઢીમાં સારું ઘી બનાવવાની કુશળતાનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ. પોતાના જીવન જરૂરિયાત પુરુતું ઘી ઘરમાં બનાવી

લે છે, ઉપયોગ કરતા વધારાના દૂધને ભેગું કરી મહિલાઓ મેળવન કરી માટીનાં ઘડામાં સાચવી અને હાથ વલોણા વડે પહેલા માખણ બનાવે છે અને જરૂરી માખણ રાખી અને ઘી ચુલા ઉપર ગરમ કરે છે. માલધારી સમુદાય વાસણમાં સ્ટીલ ઉપયોગ કરતા અલ્યુમિનીયમ, પીત્તળના વાસણનું ઉપયોગ વધુ કરતા જોવા મળ્યા છે. આ ઉપરાંત કણીદાર માવો ભેંસના દૂધ માંથી સારી રીતે બનાવી શકે છે પરંતુ વેચાણ કરતા જોવા મળ્યું નથી. આ ઉપરાંત દૂધ, ઘીની વાનગીનો ઉપયોગ વધુ કરે છે. પશુના વિચારણ દરમ્યાન ૪૮ કલાક સુધી જે દૂધ માદાપશુ પાસેથી મેળવે છે તે માદાના બચ્ચા ને પીવડાવે છે જેને ખીરું તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ખીરું વધે તો તેને પકવીને એક વાનગી ખાંડ નાખીને બનાવે છે જેને બળીના નામે ઓળખાય છે. આ ખીરામાં પોષક તત્વનું પ્રમાણ ખુબ ઉચું માનવામાં આવે છે. જો માણસ પહેલીવાર પીએ તો તેની પાચન પણના થઈ શકે જે આમાંના કેટલાક માલધારી લોકો પીવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આવા અનેક વસ્તુના પ્રયોગ કારણે માલધારી સમુદાયમાં રોગોનું પ્રમાણ ખુબ ઓછું છે.

અન્ય કુશળતાઓ: હસ્ત કળા-

આ સમુદાય પ્રસંગ અને તહેવાર માં પોતાના ઘરને છાણ અને માટી લીપીને દીવાલ ઉપર સુશોભન કરતા અને દીકરીની વિદાય વેળા પોતાના જીવનભર હાથથી બનાવેલ વસ્તુ કરિયાવરમાં આપતા જેમાં પોતાની દીકરી પણ આ કળાથી પરિચિત થાય જ્યારે પુરુષો પશુ ચરાવા બહાર જંગલમાં જાય છે ત્યારે કામ આટોપી લઈ મહિલાઓ આ કામમાં સમય આપે છે જેમાં ઘરના સૌથી વડીલ સ્ત્રી, ઘરની વહુઓ અને છોકરીઓ ભેગા મળીને કામમાં જોડાય છે. આ પ્રવૃત્તિ વેચાણ માટે નહિ પરંતુ દીકરીને કરિયાવરમાં આપવા માટે તૈયાર કરે છે. આનું આયોજન ઘરમાં જેટલી દીકરીઓ હોય અને બધાને સરખું વહેચાય તેવા વિચારથી આયોજન કરે છે જેમાં વિવિધ પ્રકારના સુશોભન તોરણ, કપડામાં આભલા ટાંકવા, રજાઈ બનાવવી, આ સિવાય અન્ય સુશોભનની વસ્તુઓ આપે છે. માત્ર પોતાની દીકરીને વસ્તુ નથી આપતા પરંતુ તેઓ તેની આવનારી પેઢીને તેનો ભવ્ય વારસો આપે છે. આ જ્ઞાન પરંપરાગત પેઢીથી ચાલતું પરંતુ બહારના સમાજના સંપર્કમાં આવતા તૈયાર વસ્તુ લઈને આપે છે જેથી પોતાની આ સમુદાયની મહિલા કળા કુશળતા ઓછી થતી જાય છે.

રહેઠાણ મકાન બનાવવાની પરંપરાગત પદ્ધતિ-

મકાનનું બાંધકામ કરતા સમયે બનાવવાની જગ્યા જેમાં પાણીની દિશા, હવા, ઉજાસ અને પશુથી રક્ષણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જરૂરિયાત નક્કી કરીને રૂમ અને ઓસરીનું બાંધકામ નક્કી થાય છે. બાંધકામ પછી મકાનનું માળનની કામગીરી કરે જેમાં દેશી નળિયા અને લાકડાનો ઉપયોગ કરીને છતનું બાંધકામ કરે છે. આ કામમાં ઘરના મુખ્ય વડીલ અને ઘરના સભ્યો જોડાયેલા હોય છે અને અંતમાં ઘરની મહિલા દ્વારા છાણ અને માટી જે થોડી ચિકાસ ધરાવતી હોય તેના મિશ્રણ દ્વારા લીંપણ કરે છે. જ્યારે બહારથી સ્થળાંતર કર્યા પછી ચોમાંયું પૂરું થતા ઘરે પરત ફરે છે ત્યારે દિવાળીના તહેવાર નજીક આવતા નવું લીંપણ કરે છે. આ સમુદાય દ્વારા બનાવામાં આવતા મકાન આજના આધુનિક મકાન જેવા દેખાવમાં ઉત્તમ ના પણ દેખાય પણ વૌજ્ઞાનિક ઢબથી જોવામાં આવતા ઉત્તમ નમુના છે. પોતાની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને બનાવવા આવતા મકાનનું બાંધકામ આજના મકાન બાંધકામનો ઉત્તમ નમુના છે. મકાન બનાવામાં કોઈ પણ કારીગરની મદદ લીધા વિના જાતે જ કુટુંબના સભ્યો મકાન તૈયાર કરે છે. આ મકાન કુદરતી સ્રોતના મટેરિયલ આધારિત જ હોય છે અને કોઠા સૂઝ પર નિર્ભર છે. હાલમાં સરકારની નીતિના પગલે જંગલની અંદર કોઈ પણ માલધારી વસવાટ કરી

શકતો નથી અને રહે છે તેને પરમીટ પાસ લેવા પડે છે જેથી મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી નથી જેથી હવેની પેઢીમાં આ બાંધકામની કુશળતા લુપ્ત થતી જાય છે.

પાણીના સ્ત્રોત અને સાચવણીની પદ્ધતિ-

આ સમુદાય જંગમાં નદીના કિનારા અને ચોક્કસ સ્ત્રોતની પસંદગી કરીને ખાડો બનાવી પાણીની સુવિધા મેળવે છે જેને દેશી ભાષામાં વીરડો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની ગુણવત્તા આજના મિનરલ પાણી કરતા ખુબ સારી ગણી શકાય. આ જગ્યાની પસંદગી પરંપરાગત કોઠાસૂઝ જ્ઞાન આધારિત છે. વરસાદના પાણી ને સીધા છત પરથી સંગ્રહ કરીને ઉપયોગ કરે છે. બાકીના સમયમાં જે કુવો નેશ વચ્ચે આવેલો હોય ત્યાંથી મહિલાઓ ગરેડીથી કુવામાંથી પાણી ભરીને લાવે છે. માલધારી સમુદાયના મકાનમાં એક બાજુ પાણીના બે માટલા અને ત્રાંબાનો ઘડો અને અન્ય એક ઘડાની સરખામણીમાં નાનું છે જેને બેડું તરીકે પ્રાદેશિક ભાષામાં ઓળખાય છે. જેટલું પાણી દિવસભર ઉપયોગમાં આવી શકે તે રીતે જમીનથી થોડું ઉપર સુશોભિત જગ્યા બનાવે છે તેને પ્રાદેશિક ભાષામાં પાણીયારા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેમાં નિયમિત સવારે વીરડામાંથી મહિલાઓ પાણી ભરીને લાવે છે. આ ઉપરાંત પશુ માટે નેશમાં તમામ માલધારોના પશુઓ વારાફરતી પાણી પી શકે તે માટે જાહેરમાં હવાડાનું નિર્માણ કરે છે જ્યાં સવાર પશુ ચરવા જાય અને સાંજે આવે ત્યારે પાણી પીએ છે. બપોરે જંગલમાં તળાવ અને નદી કાંઠે પાણી પીએ છે. આ હવેડા કુવાની પાસે હોય છે. વર્ષો પહેલા સીધું પાણી કુવામાંથી ખેચીને પીવાડાવતા પરંતુ હવે સરકાર દ્વારા પાણી ખેચવાની પવનચક્કી અને નવી યોજના અંતર્ગત સોલાર પેનલ લગાવે છે જેથી માલધારી પશુ અને વન્ય પશુ પણ પાણી પી શકે.

માલધારી સંસ્કૃતિ અને ગીતકળા

અહિયાં ટેકનોલોજી પ્રભાવ અને વ્યાપ વધ્યો ના હોવાથી લોકો મનોરંજન માટે અહીના લોકગીતો વિવિધ પ્રકારના દુહા જે પરંપરાગત સંસ્કૃતિની ધરોહર છે તે ગાવે છે, જે આજે પણ માલધારી સમુદાયમાં સચવાયેલ છે. રાતના અને ખાસ તહેવાર અને પ્રસંગોમાં દુહાઓ ગાય છે જેમાં શૂરવીરતા, પરાક્રમ અને ભવ્ય ઇતિહાસની ઝાંખી થાય છે.

કામના આયોજનની સૂઝ-

કામના આયોજનમાં માલધારી સમુદાય કોઈ ચોક્કસ સમય નક્કી હોતો નથી. પશુપાલન વ્યવસાય સમય માંગી લે છે પરંતુ ઘરના વડીલ દ્વારા અમુક કામની સોંપણી કરવામાં આવે છે જ્યારે અમુક કામ નક્કી જ હોય છે જેમકે સવારે વહેલા ઉઠીને મહિલાઓ દૂધ દોહી અને આ દૂધ પુરુષો દ્વારા નેશમાં વેપારી આવે અથવા દૂધ લઈ વેચવા જાય છે. દૂધ ઘરમાં કેટલું રાખવું અને કેટલું આપવું તે મહિલા દ્વારા નક્કી થાય છે જ્યારે એક વ્યક્તિ પશુ ચરાવવા માટે જાય છે અને મહિલા ઘર કામ કરે છે, ઘરના વડીલ વ્યક્તિ વ્યવહાર અને હિસાબ રાખવાનું કામ કરે છે. સ્થળાંતર દરમ્યાન નક્કી કરવામાં આવે છે કે આવતા વર્ષનું આયોજન ક્યાં કરવું. સામાજિક કાર્યક્રમમાં વડીલ હાજર રહે છે તેની ગેરહાજરીમાં કુટુંબના અન્ય સભ્ય હાજર રહે છે.

સ્થળાંતરની જગ્યા ઉપર આયોજનની સૂઝ

માલધારી સમુદાય ઉનાળા દરમ્યાન જંગલમાં ઘાસ અને પાણીની તંગીના કારણે ચાર મહિના સ્થળાંતર કરે છે જેમાં આયોજનમાં જંગલથી નજીક હોય તેવા ગામની પસંદગી કરે આ ઉપરાંત પોતાના પશુને લીલો અને સુકો ચારો મળી રહે તેવા મોટા અને સધ્ધર ખેડૂત પસંદ કરે છે જેથી પોતાના પશુઓ અને રહેવાની જગ્યા ઉપલબ્ધ હોય. આગળ વર્ષે જે જગ્યા ઉપર વસવાટ કર્યો હોય તેને પહેલા પસંદગી કરે કેમકે એ જગ્યા ઉપર

જલ્દી અને ઓછી મહેનતે ગોઠવણી કરી શકે. બદલામાં તે દેશી ખાતર ખેડૂતને આપે છે જે જમીન માટે ઉપયોગી સાબિત થાય. દૂધના વેચાણ માટે અનુકૂળ જગ્યા હોય અથવા કોઈ વેપારી આવીને લઈ જાય તે ખાસ ધ્યાન રાખે છે. બે ચાર માલધારી આજુબાજુ નજીકમાં દંગા રાખે જેથી વેપારી ત્યાં વધુ દૂધ મળવાની આશા થી આવે. જેમાં માલધારીનું આયોજન, સંકલન, વ્યુહાત્મક વિચાર અને સંગઠન જોઈ શકાય છે.

સામાજિક ન્યાય વ્યવસ્થા-

માલધારી સમુદાયમાં ન્યાય વ્યવસ્થા અન્ય અલગ પડે છે તેના મુખ્ય વ્યક્તિ ભુવાઆતા તરીકે ઓળખાય છે. સમાજમાં ભુવાઆતાનું સ્થાન સર્વોપરી છે. નાના મોટા પ્રશ્નોના ઉકેલો વડીલ વ્યક્તિ દ્વારા લેવામાં આવે છે પરંતુ ભુવાઆતાનો નિર્ણય આખરી નિર્ણય ગણવામાં આવે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ ભૂલ અથવા ગુનાહિત કાર્ય કરે તેને દંડ ભુવા આતા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. ભુવાઆતાની ભૂમિકા જેટલી સામાજિક રીતે છે તેના કરતા વધુ ભૂમિકા ધાર્મિક બાબતમાં છે.

તારણો અને ઉપસંહાર-

અહી વસવાટ કરતો સમુદાય પ્રકૃતિને દેવ સમાન ગણીને તેની પૂજા કરે છે, આ સમુદાય માં સાહસિકતા છે, પરસ્પર પ્રગતી છે પણ ઈર્ષા નથી. પ્રેમ, ખુશી અને પારસ્પરિક વિશ્વાસ છે જેમાં એક બીજાને ટકાવી રાખવા માટે કામ કરે જેમાં પૈસાજ સર્વસ્વ નથી. આ સમુદાય એક બીજાના પુરક તરીકે કામ કરે છે, હરીફ તરીકે નહિ. જેથી પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ, કોઠાસૂઝ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા પ્રયત્નશીલ છે. અભ્યાસના પ્રમુખ તારણો નીચે પ્રમાણે છે-

૧. માલધારી સમુદાય પોતાના નેશ વિસ્તારજે જંગલની અંદર આવેલો છે, જ્યાં આજની આધુનિક સુવીધાઓ ઉપલબ્ધ નથી તેમ છતાં પણ કુદરતી જે કઈ વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ છે જેમાં લાકડું, ઔષધી, ફળ. જંગલની અન્ય પેદાશ, પાણી, જગ્યા, ચરિયાણીની સુવિધા વગેરે પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર ઉપયોગ કરે છે. આજે પણ આ તત્વોને આ સમુદાય દેવ માનીને પૂજા કરતો આવ્યો છે.

૨. માલધારી સમુદાય પોતાની પશુપાલન અને દૂધમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ બનાવટ અનુલક્ષીને પોતાની પરંપરાગત કુશળતાઓ ધરાવે છે તે પોતાના રહેઠાણ, પશુરહેઠાણ, પોતાનો ખોરાક, વિવિધ વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેને ઓળખવાનું પરંપરાગત જ્ઞાન ધરાવે છે. ઘરની બહેનોનું હસ્તકળા સંબંધિત જ્ઞાન, આરોગ્ય બાબતની કુશળતા, વગેરે સ્થાનિક વાતાવરણ ઉપર આધારિત છે. તેમજ પોતાની જરૂરિયાતો જંગલમાંથી સંતોષે છે ઉપરાંત લોકોને સારું દૂધ, ઘી, માખણ અને ઉત્તમ જાતના પશુની ઓલાદો મળી રહે તે દૈષ્ટિથી સમાજની સેવામાં આ કુશળતાઓને ટકાવી રાખી છે. આ ઉપરાંત આજના આધુનિક સમયમાં તેનામાં રહેલું પરંપરાગત જ્ઞાન એક મહત્વનો ભાગ છે જેનો ઉપયોગ કરીને નવી પેઢી સંપોષિત વિકાસની દિશામાં આગળ વધી શકે.

૩. સરકારી નીતિ અને વર્તમાન સમયના માલધારી સમાજના પ્રશ્નો અંગે કહી શકાય છે કે માલધારી સ્થળાંતરના પ્રશ્નો અને જંગલની બહાર રહેવા માં પડતી હાલાકી, જે સમુદાય કુદરત સાથે રહેવા ટેવાયેલો છે જેને જંગલમાંથી કાયમી માટે અન્ય ગામમાં વિસ્થાપિત કરવા સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં સરકારમાલધારી લોકોને અન્ય જગ્યા ઉપર જમીન આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ પેઢીઓથી જંગલમાં પોતાના પશુપાલન વ્યવસાય સાથે આજીવિકા અને જંગલ સંસાધનોનું જતન કરતા આવ્યા છે તે સમુદાય જંગલને છોડવા માટે તૈયાર નથી ઘણા લોકો જંગલ છોડીને સરકારની વાત સ્વીકારી લીધી છે અને તેમના મત જાણતા આમાંના કોઈ વ્યક્તિનો હકારાત્મક અભિગમ જોવા મળતો નથી અને જંગલ છોડવા માલધારી સમુદાય

પણ તૈયાર નથી,જો આવ વલણમાં ફેરફાર નહિ આવે તો માલધારી અને જંગલ વચ્ચેનો તાદાત્મ્ય સબંધ તૂટી જશે. જંગલ બચવાની પહેલમાં માલધારી સમુદાયના જવા પછી કેટલું સત્ય ઠરશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, માત્ર માલધારી સમુદાય જંગલ નહિ છોડે પણ તેની સાથે છુટી જશે તેની કુશળતાઓ,વર્ષોથી જળવાય રહેલું પરંપરાગત જ્ઞાન, કોઠાસૂઝ અને માલધારી સમુદાયની આગવી ઓળખ.

સંદર્ભગ્રંથો

- I. ગાંધી માહનદાસ કરમચંદ (1938) – હિંદસ્વરાજ નવજીવન પ્રકાશન , અમદાવાદ
- II. ગાંધી માહનદાસ કરમચંદ (1941) - રચનાત્મક કાર્યક્રમ નવજીવન પ્રકાશન , અમદાવાદ.
- III. હુન્નરમહાસાગર
- IV. (ડૉ.) જૈન લોકેશ અને મહેતા જયશ્રી – લઘુ અને કુટીર ઉદ્યોગ માં માનવ સંસાધન વ્યવસ્થાપન, એન. આઈ.સી. એમ. બુલેટીન (ત્રીમાસીક) - ગાંધાનગર (ગુજરાત) – જુલાઈ, સપ્ટેમ્બર -2009, પા.નં.-6 થી 8
- V. (ડૉ.) જૈન લોકેશ ગ્રામીણ મહિલા સશક્તિકરણમાં પરંપરાગત સ્થાનીય હુન્નરની ભુમિકા –ગાંધી વિચાર આધારીત વિશ્લેષણ એન. આઈ.સી.એમ. બુલેટીન (ત્રી-માસીક) - ગાંધીનગર (ગુજરાત) જાન્યુઆરી , માર્ચ -2012 , પા.નં. -41 થી 46
- VI. વિનેબા ભાવે (1942) – સ્વરાજશાસ્ત્ર પ્રકાશક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ

*****

પ્રો. લોકેશ જૈન

માર્ગદર્શક

ગ્રામ વ્યવસ્થાપન અધ્યયન કેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

ગાંધીનગર

મનોજ યુ. મોરી

સંશોધક

વિદ્યાવાચસ્પતિ

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat